

KÖZELKÉP

Bizalom, bizalmatlanság, önbizalom¹

GRÜNHUT ZOLTÁN²

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy egységes elméleti keretbe foglalja a bizalom vagy bizalmatlanság mint emocionális állapotok, illetve a bizalom vagy bizalmatlanság kimutatása mint kognitív módon megalapozott döntések összefüggéseit. Ezen érzelmi és cselekvési szintek között az önbizalom jelenségén keresztül kíván kapcsolatot teremteni az érvelés. Az önbizalmat egy-fajta gondolkodásmódként értelmezi az írás, hangsúlyozva, hogy a bizni képes és a bizalmatlan ember önbizalma nagyon különbözően működik.

KULCSSZAVAK: bizalom, bizalmatlanság, önbizalom, emberség

ABSTRACT

Trust, distrust, self-trust

The current paper attempts to embrace trust and distrust as emotions, as well as showing trust or distrust as cognitively justified decisions in one coherent theoretical framework. It links these emotional and action-like domains together by the notion of self-trust which is interpreted as a form of rationale. The argument claims that self-trust of those people who are able to trust others functions in a completely different way in compare to the one of distrusting subjects.

KEYWORDS: trust, distrust, self-trust, humanness

Bevezetés

A bizalom, különösen a személyközi bizalom több diszciplína – főként a szociológia, filozófia, politikatudomány, pszichológia és a közgazdaságtudomány – számára releváns kutatási probléma (Uslaner 2018). Mindez okvetlen, hiszen a társas érintkezéseket alapvetően befolyásolja a bizalom megléte vagy éppen annak hiánya (Misztal 1996). A bizalomkutatás fellendülése persze nem csak tudományos szempontból ösztönzött. Mind az egyén szintjén, mind a kisebb csoportok és közösségek vonatko-

¹ Mariann számára, aki mindig segít összekötni a véltet a valóssal, hogy aztán utóbbit együtt alakíthassuk. Jelen írás az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

² Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, e-mail: grunhut@rkk.hu

KÖZELKÉP

zásában, mind pedig a társadalom tekintetében ugyanis kedvező változásokat várunk a bizalomtól, illetőleg annak gyarapodásától (Seligman 1997). Szintetizáló jellegű koncepciójában Sztompka (1999) kiválóan érzékelteti mindezt a bizalom mikro- és makrofunkcióinak összefoglalásakor. Mint írja, az egyén szintjén a bizalom felszabadítja a humán készségeket, kvalitásokat és kapacitásokat; ösztönzi a kreativitást, az innovativitást, a vállalkozási kedvet; elősegíti a társas érintkezéseket azok tartalmasságát, tartósságát, közvetlenségét, nyíltságát, intimitásuk mélyülését; oldja a gyanakvást, a túlzott elővigyázatosságot és kontrolligényt; támogatja a kölcsönösséget, a részvételi kedvet, miközben fokozza a spontán aktivizmust és fékezi a rutinkövetés fásultságát. Társadalmi funkciói között a bizalom szorgalmazza a közös gondolkodást, a kollektív felelősségvállalást, a közéleti-politikai bevonást és aktív bevonódást, a hálózatok bővülését, az együttműködések különböző formáinak érvényesülését. Mérsékli a közönyösséget és az érdektelenséget a közös célok-ügyek vonatkozásában. Segíti a konstruktív vitát, az érdekképviselést, a konszenzuskeresést. Serkenti a szolidaritást, a szociális érzékenységet, az empátiát, valamint az egyenlőtlenségek, igazságtalanságok és méltánytalanságok elleni fellépést. Előmozdítja a toleranciát, a pluralizmus minden formáját, a különbözőségek legitimitását. Megszilárdítja az egyén közösséghez tartozását és identitását, ösztönzi a közösségért való áldozatvállalást és az önkéntességet (Grünhut 2019). A bizalom tehát jó, mert jót tesz az egyénnel és általában az emberek kisebb-nagyobb közösségeivel. Előmozdítja a kohéziót, a mobilitást és az integrációt. A bizalmatlanság pedig rossz, mert társadalmi szinten polarizációt, atomizálódást, közéleti apátiát, szociális közönyösséget, részvételi passzivitást, demokratikus deficitet, politikai szélsőségesedést és kirekesztő ellenségeskedést, az egyén szintjén pedig különféle szenvedésélményeket, szorongásokat, depressziót, elmagányosodást, pszichopatológias zavarokat és kiégést gerjeszt.

A szakirodalomban általánosan elfogadott a bizalom mint affektív tartalmú érzés és a bizalom kimutatása (vagy annak megtagadása) mint kognitív jellegű döntés közötti különbségtétel (lásd: Hardin 2002). E distinkcióban való egyetértés azonban nem jelenti, hogy hasonlóan konszenzusus a bizalom egyéb aspektusainak tárgyalása is (Tamilina 2018). Érdekes módon, inkább jellemzőek a bizalom egyéni érzésvilága körüli viták, főként annak kapcsán (1) mennyiben az egyén diszpozíciós természetű személyiségjegye ez az érzelmi drive? (2) mi a forrása és kik a címzettei ennek az érzésnek? (3) hogyan és milyen mértékben befolyásolja az egyén gondolkodásmódját és praxisait ez a bizalomérzet? Lényegesen egységesebb a tudományos diskurzus a bizalom kognitív részét illetően (Hardin 1993). Ez utóbbi kapcsán elfogadott, hogy a bizalom kimutatása vagy megtagadása egy individuális elvárással áll összefüggésben: az egyén valamit vár a másiktól a közös interakciójuk eredményeként (Möllerling 2006). Van tehát egy megbízó és egy megbízott (a szerepek cserélődhetnek). Közöttük történik valamiféle direkt vagy indirekt érintkezés. Ez kockázatot rejt, merthogy a másik cselekedetének kimenetele kétséges. A kockázat tehát következik

KÖZELKÉP

egyrészt a másik teljes kiismerhetőségének lehetetlenségéből, másrészt pedig a jövő előreláthatóságának korlátaiból. A megbízó mérlegeli a lehetséges kimeneteleket, s várakozásokat fogalmaz meg azokkal kapcsolatban. Ha a preferált elvárása teljesül, akkor a megbízott megbízhatónak minősült (Hardin 2006). Éppen ezért a bizalom kognitív dimenziója elsősorban a másik megbízhatóságának előzetes vélelmezéséről szól, amely percepciót az egyén igazolja a maga számára (Rus 2005). A tudományos érdeklődés emiatt fokozottan vizsgálja az ún. igazolásmintázatokat.

Jelen tanulmány a bizalom affektív és kognitív ismérveit egy olyan elméleti érvelés keretében tárgyalja, ahol a két dimenzió összekapcsoltságát az önbizalom – eddig jórészt elhanyagolt – aspektusa szolgálja. Az önbizalmat nagyjából a kifejezés hagyományos jelentése szerint használja a tanulmány: az egyén bizalommal van önmaga felé avégett, hogy képes valamire, valamilyen önmagával szemben támasztott elvárás teljesítésére. Az önbizalom ennek ellenére nem összekeverendő a két ember közötti bizalmi relációval. Egy ilyen hibás érvelés egyrészt az én feloldhatatlan meghasítottságát jelentené, másrészt végtelen regresszióhoz vezetne annak kapcsán, hogy az egyén milyen önbizalommal van a saját önbizalmához, illetve az önbizalmába vetett önbizalmához, és így tovább. Az önbizalom inkább azt fejezi ki, hogy az affektív bizalomérzetét, vagy annak hiányát, miként vezeti át – az igazolásalkalmazásokon keresztül – kognitív módon megalapozott bizalma vagy bizalmatlansága kimutatásába az egyén. Mint látni fogjuk tehát, az önbizalom maga a kapocs e két – érzés- és cselekvésszintű – dimenzió között.

A bizalom és a bizalmatlanság mint érzések

Az egyén elhatározhatja azt, hogy valaki irányában bizalommal szeretne lenni. Arra azonban nem képes, hogy úgy döntsön: megbízik a másikban. A bizalom ugyanis érzés – az kialakul vagy sem (Hardin 2002). Különböző partnereik felé eltérő mélységű bizalmat éreznek az emberek. Minél szorosabb kötést, intimebb kapcsolódást testesít meg az adott reláció, annál erősebb, szilárdabb, tartósabb és sokrétűbb bizalmat kell, illetve kellene éreznie az egyénnek (Barber 1983). Ha ez nem így van, akkor azt nyilván az érintettek megszenvedik, s a kapcsolat minőségén is kiütközik. Mindennemű érintkezés esetében, ahhoz hogy a bizalom elmélyüljön, időre és jelentőségteljes tapasztalatokra van szükség (Timmerman 1991). Jó élmények és közösen átvészelt, kölcsönös erőfeszítésekkel rendezett rossz élmények is segíthetik a bizalom kiteljesedését.

Minél intimebb egy kapcsolódás, annál inkább válik a bizalom kétszintűvé (Giddens 1991). Ilyenkor a másik megbízhatósága egyrészt azon múlik, miként cselekszik a partner különféle szituációkban. Másrészt, egy ennél általánosabb szinten, a felek közötti tartós kapcsolódás átfogó tapasztalatán keresztül is folyamatosan értelmeződik, illetve újraértelmeződik a bizalom kölcsönösségének állapota. A biza-

KÖZELKÉP

lomnak lesz tehát egy eseti és egy összevont élmény- és érzelemsíkja. E kettősség abból következik, hogy a felek érintkezései nemcsak az adott helyzethez kötött céllal létesülnek, hanem azon túlmenően, a bensőségesség fenntartását, a közelség ápolását, az összetartozás elmélyítését, vagyis a kölcsönösség megőrzését is szolgálják (Sztompka 1999). Olykor a kapcsolódás tartóssága segítheti az egyént abban, hogy a másik által okozott vétségeket, csalódásokat könnyebben elviselje. Másszor viszont, éppen az intim kötődés miatt, rendkívül bántónak és rombolónak élheti meg az egyén, ha a másik visszaél a bizalmával.

Intim kapcsolataikban arra törekednek az emberek, hogy megtapasztalják: milyen bizalmat mutatni valaki felé, s milyen annak a bizalmában részesülni (Baier 1986). Az ilyen jellegű kapcsolataiktól szeretetteljes (megfelelőbb jelzővel: *emberséges*) élményeket várnak az érintettek: nyíltságot, őszinteséget, jóindulatot, kedvességet, nagylelkűséget, igazságosságot, méltányos bánásmódot, becsületességet, önzetlenséget, nagyvonalú segítőkészséget, oltalmazást, együttérzést, törődést, empátiát, gondoskodást, odafigyelést (Ita – Grünhut 2020). Ugyanakkor e relációk állandó tanulásra és önmeghaladásra, folyamatos (kritikai és reflexív) önvizsgálatra, valamint rendszeres érintkezésre is ösztönzik őket avégett, hogy mindezeket a kölcsönösség jegyében viszonzni tudják (Beck – Beck-Gernsheim 1995). Reciprocitás nélkül nincs intimitás. Az ilyesféle szoros kötések tehát segítik, hogy az emberek megismerjék, illetve becsülni tudják azt, milyen bizalomban élni másokkal. Éppen ezért az intim kapcsolatok kialakításának, elmélyítésének, fenntartásának és ismétlődő megújításának alapvetően személyes és privát bensőségessége nem csak az érintett felekről szól. E többé vagy kevésbé bizalomtelt relációk hatással vannak arra is, az egyének általában miként viszonyulnak embertársaikhoz (Grünhut 2020a).

Ha valakinek kisgyermekkorától kezdve része van ilyen *emberséges* kapcsolatokban – szüleivel, gondozóival, hozzátartozóival, nevelőivel, közeli barátaival –, akkor az az egyén nemcsak mások érzelmileg megalapozott bizalmát fogja élvezni, de elsajátítja a viszonzás formáit is – akarja majd a kölcsönösséget (Erikson 2002). Mondhatjuk tehát úgy is, az egyén felismeri a bizalom reciprocitására épülő társas érintkezésekben rejlő jót. Mind a közvetlenül érvényesülő jót a maga és partnerei számára (bizalom mikrofunkciói), mind a közvetetten megtapasztalható kedvező feltételeket szélesebb összefüggésben, a társadalmi környezet vonatkozásában (makrofunkciók). A bizalomra képes egyén tehát a szoros kötések partikuláris közegeiben átérezhető és tudatosítható bizalomra alapozva alakít ki általános viszonyulást ismeretlen embertársai felé (Rorty 1999). Vagyis amikor interakcióra lép idegenekkel, akkor ezt egy olyan vélekedés tükrében teszi, miszerint másokkal bizalomban élni jó. Nem gondolja az egyén, hogy mindenki megbízható, de hiszi azt: bárki számára megeléghető a bizalom, amellyel a másik élhet vagy visszaélhet (Grünhut 2020b). E viszonyulás nem egyfajta vak vagy naiv bizalom (amelyet sokan kritizálnak a szakirodalomban, lásd pl. Hardin 2006). Személyes életélményei és kapcsolódásai alapján nagyon is őszintén gondolja azt a bizalomra képes egyén,

KÖZELKÉP

hogy ismeretlen embertársaival találkozva nem arra kell figyelnie, miért bízhat meg a másikkban, sokkal inkább azt szükséges mérlegelnie, miért ne bízhatna meg bennük. E két viszonyulás között mély szakadék tátong. Arról van ugyanis szó, hogy valaki az egyéni beállítódását tekintve bizalommal vagy bizalmatlansággal fordul embertársaihoz, azaz bizalom vagy bizalmatlanság befolyásolja a gondolkodásmódját, megismeréseit és praxisait.

Minden gyerek születésétől képes a bizalomra.³ Ha jellemzően emberséges kapcsolatokban van része, akkor bizalmat is fog mutatni mások felé, tehát viszonozza azt. Ám amennyiben embertelenül bánnak vele a közvetlen hozzátartozói, gondozói, nevelői, társai, azaz szeretethiányt, szándékos rosszindulatot, gonosztságot, önzőséget, őszintétlenséget, igazságtalanságot, méltánytalanságot, kegyetlenséget, érzéketlenséget, megszegyenítést, magányt és elhagyatottságot, sértő-bántó bánásmódot, valamint fizikai és/vagy verbális erőszakosságot szenved el a szoros kötésű relációiban, akkor ezzel őt bizalmatlanságra szocializálják (Ita – Grünhut 2020). Ha valakivel az elsődleges kapcsolatai embertelenül viselkednek, akkor miért, mire alapozva feltételezhetné az egyén ismeretlen embertársairól, hogy azok emberségesek? Benne tehát egy olyan érzésvilág, emocionálisan megalapozott szubjektív beállítódás alakul ki, miszerint mindenkivel jobb bizalmatlannak lenni.

A fentiek tükrében már megválaszolhatóak a bevezetőben említett kérdések a bizalom érzésvilágát illetően. Valóban az egyén diszpozíciós természetű személyiségjegye a bizalom vagy bizalmatlanság mint érzelmi drive? A tömören megadható válasz: igen, az. Attól függően, hogy egy gyermeknek jellemzően inkább bizalomban, azaz emberséges bánásmódban, vagy bizalmatlanságban, tehát embertelen élményekben van része társas tapasztalatként az elsődleges kapcsolatait illetően, alapvetően meghatározza azt, miként – bizalommal vagy bizalmatlansággal – fog fordulni embertársaihoz. Azaz ezen általános viszonyulást, már a kognitív képzeteket megelőzően, amelyeket az egyén hitek, meggyőződések és percepciók formájában konstruál, meghatározza egy pszichológiailag releváns, emocionális drive, mégpedig az, hogy az emberek inkább emberségesek vagy embertelenek a szubjektum személyes érzésvilága szerint (Jones 1996). Természetesen ez az érzésvilág nem végérvényesen adott és változtathatatlan. De látnunk kell azt is, hogy itt nem egyszerűen individuális rutinpraxisokról, azokat megtámogató szubjektív ideákról, illetve mindezek háttérben meghúzódó egyéni gondolkodásmódról van szó. A bizalom vagy éppen bizalmatlanság személyes érzésvilága azért annyira jelentőségteljes, s azért képes az egyén megismerését, kognitív vélekedéseit, valamint (jellemző szándékokkal és magatartásformákkal kijelölt) cselekvéseit alapvetően befolyásolni, mert olyan érzésekre reflektál, amelyek tartósságukkal és/vagy fajsúlyos élettörténeti esemény-

³ Erikson (2002) „ősbizalomról”, Adorno (2020 [1951]) „összeretetéről”, Kristeva a szimbolikus kommunikációt megelőző, szemiotikus azonosulásról (McAfee 2003), Honneth (2013) pedig az elismerés mindenki vele született, eredeti képességéről ír ennek kapcsán.

KÖZELKÉP

nyel való összekapcsoltságuk miatt, döntően hatottak az egyén azonosságtudatára és lelki fejlődésére (Uslaner 2002). A bizalom- vagy bizalmatlanság-mögöttes érzésvilág ilyen módon maga az egyén. Nem is teljeséggel statikus, de nem is olyan dinamikus, hogy eseti érintkezésekkel változzék.

A második kérdésre áttérve: mi a forrása és kik a címzettei ennek az érzésvilágnak? A forrást illetően egyértelműen elmondhatjuk, hogy a bizalmat vagy bizalmatlanságot a szoros kötésű, elsődleges kapcsolataiban tapasztalja meg, illetve sajátítja el az egyén (Baier 1995). Tehát maga az érzésvilág az egy szűk társas közegben gyűjtött élmények hozadéka. Mindez nem is lehet másként, hiszen érintkezésekből leszűrődő emocionális benyomásokról van szó, amelyek aztán hozzájárulnak egy általános viszonyulás kialakulásához (Barbalet 1996). Bizalmatlanság esetén az történik, hogy a partikuláris relációk embertelen tapasztalatát kénytelen az egyén kivetíteni általában az embertársakra. Mások miért is lehetnének másmilyenek? – véli a traumatikus szenvedésemények hatására az egyén. Ezzel szemben, ha valakivel a közeli hozzátartozói, gondozói, nevelői és barátai jellemzően emberségesek, akkor – mint láttuk – megtanulja nemcsak azt, hogy feljűk viszonzza ezt a bizalmat, de egyúttal felismeri azt is: jó másokkal bizalomban élni. Azaz általánosítani igyekszik a bizalmát embertársai irányában.⁴ Észre kell tehát vennünk, hogy a bizalom és bizalmatlanság érzésvilágának a címzettjei mindig lényegesen szélesebb és absztraktabb közeget fognak át, mint a forráshoz tartozó egzakt kapcsolati kör. Az embertársakhoz történő szubjektív viszonyulást határozza meg ez az érzésvilág.

Végezetül arról, miként és milyen mértékben befolyásolja az egyén gondolkodásmódját, megismeréseit és praxisait a bizalom vagy bizalmatlanság? A részletesebb választ a következő fejezet adja majd meg erre a kérdésre. Ehelyűt két dolgot érdemes tisztázni. Egyrészt azt, hogy az érzésektől, azaz a bizalomra vagy bizalmatlanságra hajló személyes érzésvilágtól mint diszpozíciós beállítódástól, a cselekvési szintű döntésig – a bizalom megelőlegezésig vagy annak megtagadásáig – összetett kognitív folyamatok vezetnek (Hardin 2001). Ezek részeként az egyén nemcsak elvárásokat fogalmaz meg, illetve kiválasztja a számára preferált kimeneteli lehetőséget, hanem azok megvalósulhatóságát igazolja is a maga számára (Sztompka 1999). Miért ez fog történni? Miért így vagy úgy fog viselkedni a másik? Az igazolások tulajdonképpen ezeket a kérdéseket válaszolják meg szubjektív feltevések tükrében. Arra tesznek tehát kísérletet, hogy alátámasszák vagy cáfolják a másik megbízhatóságát. Látni kell ugyanakkor, hogy az igazolásválasztás mindig a személyes érzés-

⁴ Egy gyereket tehát csak korlátok között lehet úgy emberséges módon nevelni, hogy közben másokkal, idegenekkel szemben általában a bizalmatlanság érzését próbálják megalapozni, felerősíteni benne. E két törekvés ugyanis egymás ellen hat. Az emberséges viszonyulás nem szorítkozhat pusztán az elsődleges csoportra, mert azzal elveszíti eredendő emberséges jellegét. Összetartozásból egyűvé tartozássá szűkül (vö.: Ancsel 1981). A gyermek persze legyen bizalmatlan mindazokkal, akikkel bizalmatlannak kell lennie, ám e tekintetben nem általánosításon, hanem konkretizáláson van a hangsúly, azaz egzakt esetekhez illesztésen.

KÖZELKÉP

világ függvénye, semmi sem függetleníthető attól. Mielőtt az igazolások működését részletesebben is megvizsgálánk még egy dolgot tisztázni szükséges: senki sem bízik vakon az embertársaiban, miként senki sem végtelenül bizalmatlan. Azaz minden emberben egyszerre munkál a bizalom és a bizalmatlanság érzése – persze nagyon egyedi és eltérő mértékben (Heller 2015). Éppen ezért az igazolásmintázata minden egyénnek összetett és szituációfüggő. Vannak azonban jellemző dinamikák. S tudományos szempontból ezek nagyon is mértékadóak (Grünhut et al. 2019a).

A másik megbízhatósága

Mint az a bevezetőben már elhangzott, a másik megbízhatóságának megítélése a bizalom kognitív aspektusait fogja át. Sztompka (1999) úgy fogalmaz ennek kapcsán, hogy hasonló hiba nem megbízni abban, akiben szabadna, mint megbízni, akiben nem szabadna. E tétel elvi igazságot rögzít, hiszen nem mond mást, minthogy az egyénnek csak azoktól az érintkezésektől kell tartózkodnia, melyek nem az elvárásai szerinti kimenetellel végződnének. Ha ugyanis olyanoktól szintén elzárkózik, melyekkel összefüggésben oktanul túl óvatos, akkor számára kedvező fejleményektől fosztja meg magát. A bizalomkutatás azon gondolkodói, akik okfejtéseiket a racionális-döntés-elméletre alapozzák, úgy vélik, hogy megfelelő mennyiségű releváns információ, illetve azok adekvát értelmezése esetén, a másik megbízhatósága helyesen megítélhető (Cook – Santana 2018). Másként fogalmazva: ha valaki rosszul látja a másik megbízhatóságát, az mindig arra vezethető vissza, hogy az egyén (1) nem értelmezte jól a saját elvárásait; (2) és/vagy nem mérte fel kellően a partnerét, annak motivációt és szándékait, illetőleg a közös szituációjukat; (3) és/vagy rossz következtetéseket vont le mindezen információkból. Így vagy úgy, a racionális-döntés-elmélet szerint az informáltságon (1-es és 2-es eset) valamint a kockázatészlelésen (3-as) múlik a másik megbízhatósága. Adott helyzetben – vallják tehát –, ugyanolyan informáltság mellett és ugyanazon kockázat-következtetés esetén, mindenki ugyanannak látná a másik megbízhatóságát (Hardin 2002). Vagyis az információk szituációfüggően objektívek, s az azokból levonható következtetések is csak egyféleképpen helyesek konkrét esetre vonatkoztatva.

E logika tehát nem feltétlenül vitatja azt, miszerint az emberek számára a személyes érzésviláguk sugalmazza, mit fognak bizalomémbresztőnek vélni, s mit nem (vö.: Coleman 1990). Az is igaz lehet továbbá, hogy mindenki objektívnek tudatosítja a maga által észlelt egyedi benyomásokat (összegyűjtött információkat), illetőleg észszerűnek fogadja el az azokból levont saját következtetéseit. S éppen ezért az sem kétséges, hogy ez az egész kognitív folyamat szubjektív, akár mélyen áthatva az inkább bizalomra vagy bizalmatlanságra hajló egyéni beállítódástól. Adott helyzetekben ugyanakkor – mondják a racionális-döntés-elmélet hívei – a bízni képes egyén rácsafolhat a bizalmatlanra („látod, megbízhattál volna benne!”), vagy éppen fordítva

KÖZELKÉP

(„mondtam, hogy nem bízz meg benne!”), mégpedig pontosan azért, mert vannak a konkrét szituációkban értelmezhető tényszerű információk, amelyeket logikusan mérlegelni lehet (Cook – Santana 2018). Az embertársakhoz való viszonyulás és annak érzelmi megalapozottsága, legyen szó bizalomról vagy bizalmatlanságról, tehát félrevezető a partnerekkel való érintkezéskor. Akadályozza az objektív informáltságot és összezavarja az észszerű kockázatészlelést. Félre kell tenni ezért azt, mind az egyéneknek gyakorlati szinten, mind a bizalomkutatásnak a tudományosan helyes érvelés végett.

A probléma abból fakad, hogy nem lehet mellőzni ezen érzelmi alapú viszonyulást. Nem lehet, mert az emberek elkerülhetetlenül mindörökké szubjektívek maradnak, akik legfeljebb egymás tudásához képesek hasonlítani a sajátjukat, s soha, semmilyen körülmények között sem valamilyen külső entitás objektív igazságához (Rorty 1991). Ilyen igazság feltárása, megismerése, vagy megalkotása ugyanis lehetetlen. Így nem az a kérdés, milyen módon és formában lehet minden egyes szituációban, az embertársakhoz való általános viszonyulást és annak emocionális megalapozottságát félretéve, kizárólag az objektivitásra és az észszerűségre támaszkodva megítélni mások megbízhatóságát, illetve annak tükrében bizalmat vagy bizalmatlanságot mutatni. Sokkal fontosabb megérteni azt: mi vezet bizalmatlansághoz, hogyan reprodukálódik ez a bizalmatlanság egyéni és társadalmi szinten, s miként lehet ezt a dinamikát felszámolni? Már amennyiben elfogadjuk, hogy bizalomban élni másokkal jó.

Szintetizáló jellegű koncepciójában Sztompka (1999) azt mondja, amikor a megbízó fél a megbízott jövőbeli cselekedeteit illetően elvárást fogalmaz meg, akkor e lehetséges kimenetel megvalósulását igazolja magának, amellyel tulajdonképpen a másik megbízhatóságát előfeltételezi, mégpedig önmaga számára alátámaszthatóan. Sztompka az igazolások három alaptípusát különbözteti meg – ezek: racionális, morális és emocionális igazolások –, hangsúlyozva, hogy az egyének individuális igazolásmintázata mindig összetett.⁵ A racionális igazolások a megbízott-jelölt észszerű magatartását leíró ismérvekre összpontosítanak. Azt mérik fel tehát, hogy a másokra jellemző-e rendszeresség (koherensség és kiszámíthatóság), logikusság (indokoltság és okszerűség), objektivitás (realitásérzék és tényszerűség), hatékonyság (kompetensség és teljesítménybiztosság), továbbá konformitás (szerephez hű viselkedés és megjelenés). A morális igazolások esetében az érdeklő az egyént, hogy a másik mutat-e erkölcsi felelősséget (normakövetés és tiszteletreméltóság), nyíltságot (egyenesség és őszinteség), jóindulatot (kedvesség és nagylelkűség), valamint igazságosság iránti fogékonyságot (egyenlő bánásmód, méltányosság, becsületesség).

⁵ Sztompka érveléséhez részben hasonlóan Mayer és szerzőtársai (1995) is három ismérv szerint csoportosítják a másik bizalomra méltóságát, annak hozzáértésében (racionális igazolás), integritásában (morális-etikai igazolás) és jószándék-vezéreltségében (emocionális igazolás) megragadva e bizalomébersztő tulajdonságokat. Ezt aztán Dietz (2011) és Bachmann (2011) szintén irányadónak fogadják el.

KÖZELKÉP

Az emocionális igazolások pedig a másik érzelmi megalapozottságú, odaadó magatartását visszatükröző tulajdonságait veszik számba, vagyis azt, a partner mennyire önzetlen (mások érdekeire adó), nagyvonalú (segítőkész és oltalmazó), empatikus (szenzitív és együttérző). Sztompka úgy véli, azt feltételezni valakiről, hogy a gondolkodását és cselekedeteit illetően észszerű, a legkevésbé kockázatos. Ezzel szemben a másik megítélése során morális vagy emocionális igazolásokra hagyatkozni lényegesen sokrétűbb tapasztalatot feltételez.

A lengyel szerző kiválóan összegzi azokat a szituáció-független ismérveket, amelyekre támaszkodva mind az egyének igazolni képesek a másik felé megelőlegezett bizalmukat, mind a tudományos kutatás empirikus vizsgálatokat folytathat. Sztompka azt is jól látja, hogy a társas érintkezéseknek megfelelően, a konkrét helyzet tükrében, többféle, akár eltérő típusú igazolások is figyelemre érdemesek lehetnek. Helyes okfejtés továbbá az is, hogy a felek közötti kapcsolat intimitásának mélyülésével egyre kevésbé kockázatos morális és emocionális igazolási szempontokra hagyatkozni. Ez utóbbiak, éppen azért, mert fokozott kockázatot jelentenek, erősebb bizalmi elköteleződést kívánnak. Amiben Sztompka téved, hogy gondolatmenete szerint az egyén belátása alapján válogathat az igazolások között. Mindez azért hibás, mert azt sugallja, mintha az igazolásoknak lennének világos – az absztraktról konkrétúra fordítható egyértelmű – jelentései, azokhoz tartoznának teljesen objektív kritériumok, az igazolásalkalmazásoknak pedig volnának igazságszerű sémái, amely elemek közötti összefüggést mindenki képes észszerűen átlátni és az adott interakciójára vonatkoztatni. Bár Sztompka törekvése előremutató, hiszen valóban vannak a bizalom megelőlegezése, avagy éppen megtagadása mint döntés mögött egyéni igazolások, ám ezek megválasztása nem független az egyén szubjektivitásától, azaz a saját személyes érzésvilágától. Mert igaz az, amit a lengyel szerző mond, hogy másokról, különösen az egyén számára idegenekről azt feltételezni morálisak vagy odaadóak, sokkal kockázatosabb, mint azt hinni racionálisak. De látnunk kell azt is, hogy ez a tétel különösen igaz akkor, ha az adott illető úgy vélekedik másokról: azok általában erkölcstelenek és érzéketlenül közönyösek, vagyis embertelenek (Grünhut 2020b). Amennyiben – éppen ellenkezőleg – azt feltételezi róluk, azok jellemzően emberségesek, akkor már nincs oka embertársait legelsősorban racionálisaknak gondolni, s így feléjük csupán egy mérsékeltebben elkötelezett bizalmat mutatni.

S ezzel lényeges ponthoz értünk. Észre kell ugyanis venni, hogy a partnerét csak akkor tarthatja valóban megbízhatónak az egyén, amennyiben bizalmat érez iránta, amelyre kizárólag akkor képes, ha ezt morális és emocionális igazolásokkal tudja önmaga számára alátámasztani (Grünhut et al. 2019a). A bizalom – mint arról már szó volt – nem döntés függvénye. Az egy érzés. Akkor érez így az egyén, ha általában az embertársait, s azok egyikeként a konkrét partnerét is emberségesnek, vagyis morálisnak és érzelmileg ódaadónak véli. Nem mindenki ilyen – általában az emberek ilyenek. De éppen ezért mindenkinek képes az egyén bizalmat előlegezni, hogy azzal a másik élhessen vagy visszaélhessen. Sztompka jól látja, hogy a

KÖZELKÉP

másikról racionalitást előfeltételezni a legkevésbé kockázatos. Az embertársaiban bízni képes egyén is eszerint gondolkozik, s akiről nem tudja ezt a racionalitást előzetesen feltételezni, attól a bizalmát megvonja. De a bizalmat, ettől függetlenül, továbbra is érzi általában az embertársai felé, s azért érzi, mert azokat jellemzően emberségesnek (morálisnak és emocionálisan fogékonyak) tartja. A másokkal bizalmatlan egyén teljesen más miatt mérlegeli a racionális igazolásokat: azért tesz így, mert embertársait inkább embertelennek véli, s így számára a másik két igazolástípus eladdig szóba sem jöhet, amíg a partneréről hosszútávon ilyesféle tapasztalata ki nem alakul (Grünhut et al. 2019b). Vagyis a racionális igazolásoknak igazából egyik esetben sincs köze a bizalomhoz. Azokra hagyatkozva a bízni képes egyén, indokolt esetben, megvonhatja konkrét partnerétől az embertársak felé egyébként meglévő, érzelmileg megalapozott bizalmát, míg a bizalmatlan egyén pedig, szintén megfelelő feltételek mellett, visszafojthatja mások irányában érzett általános bizalmatlanságát, anélkül hogy az adott partnere felé bresztené benne a bizalom érzését, ami csak idővel alakulhat ki (Grünhut 2020a). A racionális igazolások tehát fontosak, de nem azért, hogy bizalmat keltsenek az egyénben a másik felé. Sokkal inkább azért, hogy az egyén tudjon mit kezdeni a bizalmatlanságával. Merthogy a fekete-fehéren ábrázolt elméleti oppozíciókkal szemben, az emberek valójában inkább „szürkések”, azaz bizalom és bizalmatlanság egyszerre, egymás mellett megfér bennük. Éppen ezért kénytelenek folyamodni az igazolástípusok mindegyikéhez, s nem igazán tudják közben elkülöníteni, hogy ezt most a bizalom vagy a bizalmatlanság miatt teszik.

Egy dolgot azonban nem szabad szem elől téveszteni: ha a racionális igazolások nem alkalmasak bizalomébredésre az érzések szintjén, sőt nem is a bizalommal állnak összefüggésben valójában, hanem a bizalmatlansággal, márpedig a fenti érvelés pontosan ezt mondja, akkor az a társadalmi környezet a maga kulturális mintáival, s az a tudományos megközelítés a maga referenciáival, amelyek a bizalom racionális igazoltságának elsődlegességét helyezik a középpontba, egyaránt félrevezetőek. Az embertársak felé érzett, azok emberségét valló, morálisan és emocionálisan igazolt bizalommal szemben ugyanis a „legkisebb kockázati tényezőt” jelentő racionalizmust sulykolják, ami az egyéneket arra készteti, hogy a bizalmatlanságukkal foglalkozzanak – többet és egyre többet. Ez mindenkit – bizalomszintjétől függetlenül – a felé nyom, hogy azon gondolkozzék, miért bízhat meg a másikban, ahelyett hogy azt kérdezné önmagától: miért ne bízhatnék meg benne?

Önbizalom

E patológikus tendenciák nem csak az egyén praxisait, ideaalkotásait és megismeréseit illetően hatnak. Már azokhoz képest egy alapvetőbb szinten, az egyéni gondolkodásmód tekintetében kifejtik hatásukat. Vagyis pontosan azon a téren, ahol a bizalom vagy bizalmatlanság érzelmi és kognitív síkja összekapcsolódik. Ezt nevezi jelen

KÖZELKÉP

tanulmány önbizalomnak. A személyes érzésvilágát tekintve bízni képes, azaz embertársait jellemzően emberségesnek vélő egyén önbizalma teljesen másként működik, mint az érzelmileg megalapozottan mindenkivel szemben bizalmatlan, embertársait inkább embertelennek tudó szubjektumé. De még egyszer szögezzük le: mindenki bizonyos mértékű bizalommal és bizalmatlansággal él együtt, s így az emberek önbizalma is összetett. Korunk társadalmi tendenciái (racionalizmus-központúság, profit- és teljesítménykényszer, legyél önmagad-típusú elvárások [én és nem-én közötti határhúzás merev ideologizálása], fogyasztói dologiasítás [lázás termék- és élménygyűjtés a szimbolikus gazdagodás jegyében – szintén az én és a nem-én szigorú elhatárolásával] stb.) azonban javarészt egyfelé, mégpedig a bizalmatlanságnak megfelelő gondolkodásmód irányában nyomják mindenki önbizalmát (vö.: Han 2019, 2020).

Fentebb már elhangzott, önbizalom alatt azt értjük, hogy az egyén bizalommal van önmaga felé avégett, hogy képes valamire, valamilyen önmagával szemben támasztott elvárás teljesítésére. A bízni képes egyénről tudjuk, hogy embertársaihoz érzelmileg megalapozott bizalommal viszonyul, vagyis amikor érintkezik valakivel, akár egy idegennel, akkor annak megbízhatóságát morális és emocionális igazolásokkal támasztja alá a maga számára. Azt gondolja embertársairól, hogy azok általában emberségesek. Nem mindenki az, de mindenkit megillet a bizalom ennek kapcsán. Vagyis a bízni képes egyén kész vállalni a sérülékenységét, mégpedig pontosan azért, mert érzelmileg megalapozottan vallja, hogy az emberek többnyire emberségesek, s ha esetleg valaki visszaél a bizalmával, azaz embertelenül viselkedik vele, akkor majd mások segítségével és támogatásával ezt a rossz élményt hátrahagyhatja, feldolgozhatja, elfelejtheti. Ez az önbizalom tehát egy olyan gondolkodásmódot működtet, ami a sérülékenység mint kockázat vállalhatóságára és a sérülés mint szenvedésélmény leküzdhetőségére bátorít, mégpedig mások, emberséges emberek közreműködésével.

A bizalmatlan egyénről ezzel szemben azt tudjuk, hogy mindenkivel szemben óvatos és távolságtartó, mivel az embereket többnyire embertelennek véli, s így konkrét partnerrel érintkezve ezt a bizalmatlanságát csak a másik racionalitásába vetett hittel tudja visszafojtani. A partnere moralitását vagy odaadó magatartását túlságosan kockázatosnak látja előfeltételezni. Mindaddig tehát nem érez bizalmat a másik iránt, amíg az hosszabb távon be nem bizonyítja észszerűen meg nem magyarázható emberségét. Mivel élettörténete során ez az egyén megannyi embertelenséget szenvedett el, már kisgyermekkorától kezdve az elsődleges kapcsolataiban, ezért az újabb sérülések eshetősége megrémíti, elővigyázatosságra inti. Önbizalma így egy olyan gondolkodásmód, ami nem a sérülékenység vállalhatóságára, hanem annak bármi áron történő elkerülésére összpontosít. S ennek előfeltétele, hogy az egyén a legapróbb részletekig átlássa, megvizsgálja, megítélje, megértse, kontrollálja és irányítsa a másikat, illetve a közös szituációjukat (Grünhut et al. 2019b). A bizalmatlan egyén csak önmagára és a jól működő védelmi mechanizmusaira számíthat.

KÖZELKÉP

Embentársai segítségében és támogatásában nem bízhat, hiszen szerinte mindenki embertelen.

E kétféle önbizalom, illetve gondolkodásmód nagyon eltérő egyéni megismerések, képzetek, meggyőződések, percepciók, eszmevilágok, szándékok, viselkedések és cselekvések táptalaja. Mégpedig az érzelmi megalapozottság miatt olyan nagyon eltérőek. Egyik sem végérvényesen adott, de mindkettő csak lassan és rendkívül jelentőségteljes tapasztalatok hatására változhat (Uslaner 2002). A bízni képes egyén ugyanúgy nem veszíti el az embertársak emberségébe vetett hitét pár eseti csalódás nyomán, miként a bizalmatlan egyén sem fogja néhány partnere megbízhatósága alapján azt gondolni, az emberek mégsem embertelenek. Hogy kinél miként, minek hatására, milyen mértékben és mennyiben tartós jelleggel következhetnek be változások, az elsősorban az egyéntől függ. Erre nehéz lenne általánosítható tudományos feltevést alkotni. Az viszont kétségtelen, hogy a bizalmatlan egyén önbizalmában van egy körkörös ismétlődésre hajló hasítottság. Mindez abban ragadható meg, hogy e gondolkodásmód nem sarkallja az egyént arra: partnere megbízhatóságát valóban a másik megbízhatóságának lássa. Sokkal inkább nyújtja ez az önbizalom azt a (félre)értelmezést, miszerint a másik jövőbeli cselekedeteit azért sikerült helyesen előfeltételeznie az egyénnek, mert kellően informálódott, jól mérte fel a másikat, átlátta a közös szituációjukat, nem hagyott mozgásteret a partnerének váratlan lépésekre, adekvát stratégiát választott stb. Egyszerűen tehát ez a fajta önbizalom folyamatosan reprodukálja az embertársaktól való távolságtartást és annak érzelmi megalapozottságát. Meg lehet törni ezt a gondolkodásmódot, hiszen egy intim kapcsolatban a másik embersége felébredtheti a bizalmatlan egyén bizalmát, nemcsak a másik, de általában az embertársak felé is (Grünhut 2020b). Ám mindez nagyon sokat követel a bizalmatlan egyénnel szoros kötődést kialakító másiktól.

A bízni képes és a mindenkivel szemben bizalmatlan ember gondolkodásmódja között tehát az a legfőbb különbség, hogy míg az előbbi önmeghaladásra, addig az utóbbit kizárólag önmegerősítésre bátorítja a saját önbizalma (vö.: Grünhut et al. 2019c). A bízni képes egyén, mivel embertársait alapvetően emberségesnek gondolja, akikkel jó bizalomban élni, ezért úgy alkotja meg önmagát, mint aki másokkal összetartozik, azaz saját érzéseit, elképzeléseit, eszméit, szándékait, magatartásait, praxisait hagyja másoktól reflektálttá válni, még akkor is, ha ez sérülékennyé teszi. Azért meri ezt megtenni, mert másokban megbízhat: mások emberségesek, általában jót tesznek és akarnak. Velük érintkezve az egyén tehát kedvező tapasztalatokat szerezhet. Mindez önmeghaladásra készíti, hiszen saját magával tenne rosszszat az egyén, ha be- és elzárkózna, s ezzel megtagadná magától mások emberségét, illetve a viszonzás élményének kölcsönösségét.

A bizalmatlan ember mindennek pontosan az ellenkezőjét gondolja. Abból indul ki, hogy meg kell védenie magát és a sérülékenységét. Muszáj így tennie, mert ha elengedi a bevált, rutinszerű biztosítékait, s nem kerekedik felül valamiképpen a másikon, akkor azok nagy valószínűséggel szenvedést fognak neki okozni. Ebből

KÖZELKÉP

az érzelmileg megalapozott viszonyulásból tekintve az egyén önbizalma legfeljebb arra bátoríthat, hogy bárki, mindenki kiismerhető, átlátszóvá tehető, ellenőrizhető és irányítható (vö.: Ancsel 1995). Ehhez pedig észszerűsége, valamint eszközök, erőforrások, státuszok, pozíciók stb. biztosítására kell törekedni, melyek hatalmat, tekintélyt, presztízszt stb. adnak. A bizmatlan egyén önbizalma tehát önmegerősítő: az én merjen szemben állni másokkal, mégpedig veszélyes másokkal.

Összegzés

A jelen tanulmányban bemutatott érvelés egységes elméleti keretbe igyekezett foglalni a bizalom vagy bizalmatlanság mint emocionális állapot, illetve a bizalom vagy bizalmatlanság kimutatása mint kognitív módon megalapozott döntés összefüggéseit. Ezt az önbizalom fogalmának elméleti bevezetésével tette meg. A tanulmány az önbizalmat olyan komponensként tárgyalja e konstellációban, amely hidat képez az egyén érzésvilága, illetve az arra alapozott szubjektív ideái, megismerései, magatartás- és viselkedésformái, valamint praxisai között. Az önbizalom eszerint egy sajátos, bizalomra vagy éppen bizalmatlanságra mint diszpozíciós alapérzésre hagyatkozó gondolkodásmód. Az embertársai felé általában bizalmat érző, illetve a másokkal szemben jellemzően bizalmatlan egyéneknek emiatt egészen másféle gondolkodásmódjuk van. Az előbbi önbizalma arra bátorítja, hogy embertársai általában emberségesek. A velük folytatott interakciók során az egyén tehát vállalhatja sérülékenységét, partnerei jellemzően nem fognak azzal visszaélni. Ha valaki esetleg mégis, akkor mások, valóban emberséges mások segítik majd az egyént e negatív tapasztalat leküzdésében. Ez az érzelmileg megalapozott beállítódás és gondolkodásmód önmeghaladásra, azaz nyitottságra, másokkal szembeni fogékonyságra, elfogadásra, megértésre, együttérzésre stb. ösztönöz. Ehhez képest az embertársaival bizalmatlan egyén egészen másféle viszonyulást képvisel. Önbizalma azt mondhatja vele: másoktól védenie kell sérülékenységét, mert az emberek jellemzően embertelenek, s így különféle szenvedésélményeket okoznak. Csak magára hagyatkozhat az egyén e tapasztalatok megelőzése és elkerülése végett. Ez az emocionálisan irányított gondolkodásmód önmegerősítésre sarkall, legyen az szituációfüggően önvédelem, önérvényesítés, önérdékkövetés, öntömjénezés stb. A bizalmatlan egyén tehát szem elől téveszti a másik embert és annak egyedi szubjektumát. Látnunk kell mindebben ugyanakkor azt is, s jelen tanulmánynak ez szintén fontos üzenete: a bizalomra és bizalmatlanságra alapozott gondolkodásmódok között nem lehet különbséget tenni úgy, hogy bármelyiket – mivel bizalomban élni másokkal elvileg jó, ezért főleg utóbbit – egyszerűen kategóriahibásnak nyilvánítjuk. Egyiknek ugyanis az a normális és logikus, ami a másiknak abnormális és logikátlan, illetve fordítva.

KÖZELKÉP

Irodalom

- Adorno, T. (2020 [1951]): *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*. Verso, London
- Ancsel É. (1981): Írás az éthoszról. Kossuth Kiadó, Budapest
- Ancsel É. (1995): *Az élet mint ismeretlen történet*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Bachmann, R. (2011): At the Crossroads: Future Directions in Trust Research. *Journal of Trust Research*, 1(2): 203–213. DOI: 10.1080/21515581.2011.603513
- Baier, A. (1986): Trust and Antitrust. *Ethics*, 96(2): 231–260.
- Baier, A. (1995): *Moral Prejudices: Essays on Ethics*. Harvard, Cambridge
- Barbalet, J. (1996): Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 26(9–10): 75–96. DOI: 10.1108/eb013270
- Barber, B. (1983): *The Logic and Limits of Trust*. Rutgers University Press, New Jersey
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (1995): *The Normal Chaos of Love*. Polity Press, Cambridge
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Harvard University Press, Cambridge
- Cook, K. S. – Santana, J. J. (2018): Trust and Rational Choice. In: Uslander, E. (ed.): *Social and Political Trust*. Oxford University Press, Oxford, pp. 253–278. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.4
- Dietz, G. (2011): Going Back to the Source: Why Do People Trust Each Other? *Journal of Trust Research*, 1(2): 215–222. DOI: 10.1080/21515581.2011.603514
- Erikson, E. H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Osiris, Budapest
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge
- Grünhut Z. – Bodor Á. – Hegedűs M. (2019a): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika*, 113: 25–43. DOI: 10.32564/113.3
- Grünhut Z. – Bodor Á. – Pirmajer A. (2019c): A bizalom és az alapvető emberi értékek összefüggése. *Replika*, 113: 45–60. DOI: 10.32564/113.4
- Grünhut Z. – Kömüves D. – Bodor Á. (2019b): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika*, 113: 11–24. DOI: 10.32564/113.2
- Grünhut Z. (2019): Új irányok a bizalomkutatásban: elmélet és mérés. *Replika*, 113: 7–10. DOI: 10.32564/113.1
- Grünhut Z. (2020a): Az én és a Másik közötti határmegvonás járványidőszakban. Eszszé az embertársakba vetett bizalomról. In: Fokasz, N. – Kiss Zs. – Vajda J (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika Alapítvány, Budapest, pp. 87–93.

KÖZELKÉP

- Grünhut Z. (2020b): Informalitás: egymás eszközesítésének kultúrája. *Metszetek*, 9(4): 49–64. DOI: 10.18392/metsz/2020/4/3
- Han, B. C. (2019): *A kiegészítés társadalma*. Typotex, Budapest
- Han, B. C. (2020): *Pszichopolitika*. Typotex, Budapest
- Hardin, R. (1993): The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society*, 21(4): 505–529. DOI: 10.1177/0032329293021004006
- Hardin, R. (2002): *Trust and Trustworthiness*. Sage, New York
- Hardin, R. (2006): *Trust. Key Concepts Series*. Polity, London
- Heller Á. (2015): *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*. Múlt és Jövő, Budapest
- Honneth, A. (2013): *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. L'Harmattan, Budapest
- Ita, M. – Grünhut Z. (2020): Bizalom: emberség és tágasság. *Tudásmenedzsment*, 21(1–2): 229–240. DOI: 10.15170/TM.2020.21.1-2.19
- Jones, K. (1996): Trust as an Affective Attitude. *Ethics*, 107(1): 4–25. DOI: 10.1086/233694
- Mayer, R. – Davis, J. – Schoorman, F. (1995): An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review*, 20(3): 709–734.
- McAfee, N. (2003): *Julia Kristeva. Routledge Critical Thinkers Series*. Routledge, London
- Misztal, B. A. (1996): *Trust in Modern Societies*. Polity, Cambridge
- Möllering, G. (2006): *Trust: Reason, Routine, Reflexivity*. Elsevier, Amsterdam
- Rorty, R. (1991): *Objectivity, Relativism and Truth*. Cambridge University Press, Cambridge
- Rorty, R. (1999): *Philosophy and Social Hope*. Penguin, New York
- Rus, A. (2005): Trust and Performance: Institutional, Interpersonal and Network Trust. In: Bijlsma-Frankema, K. – Klein Woolthuis, R. (eds.): *Trust under Pressure: Empirical Investigations of Trust and Trust Building in Uncertain Circumstances*. Edward Elgar, Cheltenham, 80–104.
- Seligman, A. (1997): *The Problem of Trust*. Princeton University Press, Princeton
- Sztompka, P. (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge
- Tamilina, L. (2018): A Brief Overview of Approaches to Defining Social Trust. *MPRA Paper Archive*, No. 96510
- Timmerman, G. A. (1991): A Concept Analysis of Intimacy. *Issues in Mental Health Nursing*, 12(1): 19–30. DOI: 10.3109/01612849109058207

KÖZELKÉP

Uslaner, E. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press, Cambridge

Uslaner, E. (ed.) (2018): *Social and Political Trust*. Oxford University Press, Oxford